

2. IMPRESSIES VAN HET TWEEDE INTERNATIONAAL COLLOQUIUM VOOR TEXTIELGESCHIEDENIS TE TOURCOING, 3 en 4 november 1984 (*)

De meeste Westeuropese landen begonnen aan de 19de eeuw met een overwegend rurale economie. De bevolking verbleef er grotendeels op het platteland. Maar de beginnende mechanisatie zal na enkele decennia het uitzicht van het landschap grondig wijzigen. De rurale ateliers moesten één voor één de plaats ruimen voor immense fabrieken. De handelaars-ondernemers moesten het hoofd bieden aan de zware concurrentie van de nieuwe industriëlen. De thuiswerkers gingen dagelijks de lastige weg op naar en van de fabriek.

De textielindustrie was lange tijd een ambachtelijk-rurale huisnijverheid gebleven. Maar in de loop der 19de eeuw groeiden de traditionele textieldorpen uit tot volwaardige stadskernen en het platteland rond de nieuwe fabrieken werd ingepalmd door monotone arbeidershuisjes. De leefomstandigheden van deze textielarbeiders waren in de 19de eeuw bijzonder penibel. Ze leefden in de schaduw van triomferende industrie, ze werkten 12 tot 15 uur per dag in overhitté fabrieken met lawaaierige machines en ze ontvingen daarvoor een schamel loon. Behoeftigheid, lichamelijke gebreken en prostitutie waren realiteit in hun leven.

Zo ook groeide de verstedelijkte kern van Tourcoing uit tot een heuse textielstad in Noord-Frankrijk. De bloeiende textielnijverheid in de 19de eeuw bracht de stad grote rijkdom. En nog steeds, na een zware crisis in deze branche, verschaft de textielsector werk aan een aanzienlijk gedeelte van de stadsbevolking.

Sedert men begin 1983, onder impuls van de jonge stadsarchivaris Paul Delsalle, in Tourcoing het Eerste Internationaal Colloquium voor Textielgeschiedenis organiseerde, is het somptueuse stadhuis, gebouwd in de volle glorie van deze textielstad, de tweejaarlijkse ontmoetingsplaats geworden van demografen, archivisten en historici die zich in het bijzonder inlaten met de textielgeschiedenis.

Uit het vorige colloquium (1) bleek dat er in een zelfde regio dik-

(*) L. DHAENE verzorgde de samenvatting van de eerste dag, terwijl K. WILLEKENS tekende voor de tweede dag.

(1) Van het Eerste Internationaal Colloquium voor Textielgeschiedenis van Tourcoing verschenen zopas de handelingen onder de titel : *"L'industrie textile en Europe du Nord aux XVIIIe & XIXe siècles. Actes du Colloque. Tourcoing, 17 & 18 février 1983"* (190 blz.). Ze zijn verkrijgbaar bij de Société Historique de Tourcoing et du Pays de Ferrain, 4 rue des Anges, B.P. 599, F. 59208 Tourcoing Cédex, tegen overschrijving van 100 F.F.

wijls rurale dorpen naast textieldorpen voorkwamen. De vraag naar de verklaringsgronden van deze verschillen vormde meteen het eerste thema van het Tweede Internationaal Colloquium voor Textielgeschiedenis te Tourcoing : "Villages textiles, villages non textiles". In vijf verschillende referaten werden evenveel verschillende regio's behandeld : de streek rond Parijs, Doornik en Bazel, Cambrésis en Oost-Vlaanderen.

Mevrouw Béatrix de Buffevent, hoofdconservatrice van de Parijse stadsbibliotheek, behandelde 70 dorpen in de Parijse regio waar de kantnijverheid vanaf de 17de eeuw verspreid was (2). Dit bijzonder gevarieerd gebied met twee verscheiden rurale landschappen, graanbouw en fruitteelt, in de nabijheid van de steden Parijs en Saint-Denis en bovendien verdeeld tussen Protestanten en Katholieken, vormde een bijzonder interessante omschrijving om de verhoudingen tussen de rurale industrie en de landbouweconomie, tussen Parijs en zijn ruraal hinterland, tussen protestantse reformatie en industrie te bestuderen. Het waren de Parijse handelaars-ondernemers die de thuiswerkers voorzagen in grondstoffen en tegelijk hun produkten afnamen. Elke poging van deze Parijzenaars om de rurale arbeiders in manufacturen samen te brengen liep op een sisser uit. De kanthandelaars vestigden zich dan maar als grondeigenaars. De religieuze crisis van 1685 zal echter culmineren in een algemene economische crisis tussen 1680 en 1750 in die kantdorpen met een protestantse meerderheid ten gevolge van een grotere economische concentratie. Het was ook interessant geweest de evolutie binnen deze regio te volgen tot het begin der 20ste eeuw.

Claire Billen, assistente aan de U.L.B., bestudeerde de textielsector op het platteland rond Doornik (3). Aan de hand van de lijsten van de verbeurd verklaarde goederen van de rurale iconoclasten (1566) was het mogelijk de verschillende vormen en het belang van de textielsector op het Doornikse platteland in de 16de eeuw te bestuderen. Deze belangrijke bronnen van de Staten van Doornik lieten slechts gedeeltelijk toe mogelijke verbanden te leggen tussen de rurale textielnijverheid uit de 16de eeuw en deze uit de tweede helft der 18de eeuw. Dit is des te jammer omdat het Henegouwse platteland tot het oudste centrum van de rurale textielnijverheid mag gerekend worden (4). De evolutie van de plattelandseconomie werd pas later,

(2) B. de BUFFEVENT, *Villages dentelliers en région parisienne au XVIIe siècle*.

(3) C. BILLEN, *Le lin, lilage et tissage dans les campagnes du Tournaisis du XVIe et du XVIIe siècle*.

(4) E. SABBE, *De Belgische vlasnijverheid. Van het verdrag van Utrecht (1713) tot het midden der 19de eeuw*, Kortrijk, 1975, 2 delen.

in de 17de en de 18de eeuw, voor het gebied Vlaanderen overgedaan. Daarom leek het ons ook interessant de evolutie in Hengouwen te volgen tot de 19de eeuw.

Prof. Markus Matmuller (Universiteit van Bazel) bestudeerde de verbanden tussen een ruraal regime en de domestieke zijdenijverheid in de valleien van het kanton Bazel sinds 1660 (5). Hij vergeleek 9 "industriële" met 24 zuiver rurale dorpen. Er bleken significante verschillen te bestaan inzake het grondbezit en de verdeling van de grond. Gelijkenissen hadden hier duidelijk kunnen getrokken worden met bepaalde regio's in Engeland : in plattelandsdorpen met overwegend grootgrondbezit en een gering aantal grondeigenaars zette de huisnijverheid zich eerder zelden door (6); in die dorpen daarentegen met relatief veel verschillende grondeigenaars manifesteerde de domestieke textielnijverheid zich vlugger. Hoe deze situatie zich in Vlaanderen aandiende, is ons tot nu toe nagenoeg geheel onbekend. Immers, de functie van het grootgrondbezit en de invloed ervan op de ontwikkeling van de plattelandsidee werd zelden bestudeerd. De enclosure-beweging in de 18de eeuw werd eerst doorgevoerd in de textieldorpen, waar een intense symbiose bestond tussen proto-industrie en landbouw, tot de demografische crisis van de jaren 1770 en de industrialisering van de zijdeband na 1800.

Didier Terrier (Universiteit van Rijsel) behandelde de sociale relaties in de textieldorpen van de Cambrésis aan de hand van de geschillen neergelegd bij de vrederechter in de eerste helft der negentiende eeuw (7). De ongeveer 3000 dossiers ingediend bij de vrederechter van Carnières geven een mooi beeld van de sociale verhoudingen tussen thuiswerkers en landarbeiders : conflicten voortvloeiende uit excessieve schuldenlast, uit lastercampagnes of beleedigingen en uit burgergeschillen in al hun diversiteit vormden de dagelijkse spanningen tussen beide sociale groepen en hun leden onderling. Het gebrek aan vergelijkbare studies voor andere streken vertroebelde hier wel de diepgang van de gebrachte gegevens, en maakte het onmogelijk zich een genuanceerd beeld van de betekenis van de gegevens te vormen.

Gelegenheidsduo Prof. E. Mendels (Universiteit van Maryland) en Dr. C. Vandenbroeke (Universiteit van Gent) presenteerden de

(5) M. MATTMULLER, *Villages textiles, villages non textiles dans la région de Bâle au XVIIIe siècle*.

(6) Een voorbeeld daarvan werd enkele jaren geleden bestudeerd door een groep sociaal-antropologen, sociologen en historici : J. ROBIN, *Elmdon. Continuity and change in a north-west Essex village, 1861-1964*, Cambridge, 1980, XXXIV-260 p.

resultaten van hun onderzoekingen naar de beroepentellingen en de tellingen van de wevers in Oost-Vlaanderen tussen 1738 en 1846 (8). De diverse kaarten, opgemaakt met computer, vertonen voor bepaalde gebieden betekenisvolle gelijkenissen tussen bevolkingsdichtheid en dichtheid van de wevers. Aan de hand van deze kaarten bleek het mogelijk de localisatie van de vlasindustrie beter te situeren. Deze gegevens werden geconfronteerd met de Oostvlaamse staten van goed. De kaarten waren opgesteld op basis van het aantal katoen- en linnenwevers. Vanuit het publiek werd dan ook de opmerking geformuleerd of het niet beter zou zijn vlaswevers en -spinners samen te nemen, dan wel katoen- en linnenwevers. Dit zou inderdaad een homogener karakter geven aan de basis van deze kaarten, doch anderzijds zou een gedeelte van de huisnijverheid in Vlaanderen in de verwerkte gegevens ontbreken.

De namiddagsessie van de eerste dag stond in het teken van "Les paysages textiles urbains". De industriële archeologie is erg in trek sinds enkele jaren. In deze werksessie werd de vraag gesteld in welke mate de textielindustrie het stadslandschap beheerste. Een pertinente vraag voor het geval Tourcoing waar de textielfabrieken zich vestigden op het omliggende platteland en de oude kern als een navelstreng van arbeidershuisjes afgewisseld met burgerswoningen verbonden met de nieuwe industrie.

Het textiellandschap van Doornik, zoals het geschetste werd door Dr. C. Dury (U.C.L.) passeerde eerst de revue (9). Vooral de tapijtnijverheid heeft het Doornikse stadszicht sterk beïnvloed : investeringen in de opleidingsmogelijkheden (de academies bijvoorbeeld, de "industriële en decoratieve kunsten"...), uitrusting en technische procédés van de manufactures en de ateliers, woningbouw met reglementen en ordonnances van de stadsmagistraat ter zake. De tapijtnijverheid in Doornik was gegroepeerd in enkele wijken, waarvan de iconografische studie ons nog enkele restanten laat ontwaren. Nu is het wel zo dat Doornik vanaf het einde der Middeleeuwen, een belangrijk centrum van de tapijtnijverheid was, doch vanaf de late 18de eeuw, en zeker in de volle 19de eeuw tot het begin der 20ste eeuw,

(7) D. TERRIER, *Litiges et relations sociales dans les villages textiles du Cambrésis (1er moitié du XIXe siècle)*.

(8) F. MENDELS & C. VANDENBROEKE, *La localisation de l'industrie linéaire en Flandre orientale aux XVIIIe et XIXe siècles*. De tellingen (1738, 1764-66, 1792, 1796, het jaar X — tweemaal —, 1817-19, 1840, 1843 en 1846) en de resultaten ervan zullen binnenkort gepubliceerd worden. De auteurs lieten ons weten dat er in de handelingen van het colloquium een samenvatting van enkele bladzijden met de voornaamste resultaten van deze publikatie zou verschijnen.

(9) C. DURY, *Le paysage textile à Tournai (XVIIe-XVIIIe-XIXe siècles)*.

werd Doornik een dode industriestad. De verklaringsgronden van deze mutatie, in de periode van de bloei en de volle ontwikkeling van de huisnijverheid in Vlaanderen, was voorzeker niet evident, al leek het ons toch interessant daar even bij stil te staan.

Prof. Véronique Fruit (Universiteit van Rouen) beschreef het stadslandschap van het oostelijk gedeelte van Rouen tot Darnétal (10), met de ontwikkeling van de textielindustrie rond twee bijrivieren van de Seine. Er zijn nog enkele restanten te bemerken van de proto-industriële gebouwen op het platteland, zoals watermolens en ateliers. Deze laatste zijn vooral interessant daar waar het relatief grote ondernemers betrof : de ateliers maakten integraal deel uit van hun woning waarbij de wefels droogden op een zoldering met opengemaakte muren. De vroegere manufacturen en fabrieken waren opgetrokken in hout, vanaf 1820 ongeveer kwamen stenen gebouwen in voege en vanaf 1860, met de komst van stoomfabrieken, verdwenen de houten gebouwen uit het stadslandschap. Prof. Fruit deed dan ook een oproep om de overblijfselen van de textielnijverheid op het platteland te vrijwaren. De laatste specimen van deze epoqe zijn immers met ondergang bedreigd.

Claude Desama (Rijksuniversiteit Luik) besprak Verviers (11) waarbij de demografische groei (vooral door immigratie) gekoppeld aan de economische ontwikkeling van de lakennijverheid belangrijke wijzigingen bracht in het stadslandschap en in de verdeling van de bevolking over de stadskern en de voorsteden. De inrichting van het stadslandschap en de woonomstandigheden kunnen geheel ingeschreven worden in een systeem van wederzijdse relaties die het mogelijk maken de gevolgen van een gepolariseerde groei, typisch voor de industriële revolutie, nader te omschrijven. Het probleem bleef zich echter stellen waarom Verviers tot omstreeks 1850 een spectaculaire demo-economische groei kende en zich daarna stabiliseerde, terwijl andere industriële centra, zoals bijvoorbeeld de Noordfranse driehoek Tourcoing-Roubaix-Lille, zich pas vanaf 1830-1850 gingen ontwikkelen tot werkelijke industriesteden.

Een gelijkaardige demografische boom vertoonde Roubaix (van 8000 tot 125.000 inwoners) in de 19de eeuw (12). De omliggende boerderijen moesten het veld ruimen voor de oprukkende fabrieken. Het rurale landschap werd doorsneden door spoorwegen, kanalen en

(10) V. FRUIT, *A l'est de Rouen et à Darnétal, des paysages urbains liés à la rivière et à l'industrie textile.*

(11) C. DESAMA, *Mouvements urbains à Verviers pendant la révolution industrielle (1800-1850).*

(12) J. PROUVOST, *Transformation du paysage urbain, à Roubaix, au XIXe siècle.*

periferische lanen. Het volstouwen van de stad en de randgemeenten in de 19de eeuw liet, volgens J. Prouvost, voorzitter van de historische kring van Roubaix, het moderne urbanisme in de 20ste eeuw enkel de massale sloping als alternatief. Feitelijk betekende deze spectaculaire stedelijke groei, hand in hand met de industriële ontwikkeling, een ondoordacht volstouwen van de kleine stadskern met kleine, weinig hygiënische woningen voor goedkope arbeidskrachten. De stadsontwikkeling was misgroeid ter wille van economische belangen van enkelingen, daarentegen is het de collectiviteit die de financiële lasten van de actuele sanering moet dragen... .

De renovatie en de reconstructie van oude of verwoeste industriële gebouwen voor en na de eerste wereldoorlog in Tourcoing, vormde het onderwerp van de bijdrage van Marie-Joséphine Lussien-Maisonneuve (Universiteit van Rijsel) (13). In dat verband is de figuur van de Belgische architect Gustaaf Moerman belangrijk, die honderden industriële werven in de driehoek Halluin-Roubaix-Tourcoing leidde, evenals vele projecten in België, Nederland, Duitsland en Chili. Hij was de architect van de wederopbouw van Tourcoing tijdens het interbellum. Hier kon, ons inziens, de link gelegd worden tussen enerzijds de vrij vlugge opbouw van verwoeste steden en anderzijds de torenhoge sommen oorlogsschade die de geallieerden van de Duitsers eisten. Ook de rol van de economische drukkinggroepen, met de eis de oorlogsschade zo vlug mogelijk uit te betalen, leek ons eerder bescheiden behandeld.

Pierre Largesse en François Concato, resp. voorzitter en sekretaris van de historische kring van Elbeuf, beschreven het textielandschap aldaar tussen 1770 en 1870 (14). Eén van de grote problemen was de reglementering van het watergebruik en de energiebronnen, vooral de stoomaandrijving. De handelaars van Elbeuf betrokken woning en atelier in hetzelfde gebouw, de gemechaniseerde werkplaatsen bevonden zich meestal op de bovenste verdiepingen. Met de komst van de Elzasser ondernemers vanaf 1870 onderging het textielandschap grote veranderingen met de inbreng van manufacturen en fabrieken.

Wat men nadien de "industriële revolutie" is gaan noemen, een term die veelvuldig en algemeen gebruikt wordt, is in feite een langzame evolutie die zich zowel op economisch als op geografisch vlak heeft veruiterlijkt, en die voor gevolg had dat de boeren en de handarbeiders vanaf het einde van de 18de eeuw en het begin van de 19de

(13) M.-J. LUSSIEN-MAISONNEUVE, *Observations à propos du paysage industriel de Tourcoing (fin XIXe-début XXe s.)*.

(14) P. LARGESSE & F. CONCATO, *Evolution d'un paysage textile : le quartier du Pulchot, à Elbeuf (1770-1870)*.

eeuw van de manufactuur naar het atelier en vandaar naar de fabriek verhuisden. Tot lang in de 19de eeuw zullen thuiswerkers en armzalige en slecht uitgeruste ateliers blijven bestaan naast de eerste moderne fabrieken. Deze oude en nieuwe productie-entiteiten zullen samen met hun sociale en economische infrastructuur, nog lang het maatschappijbeeld vormen.

De verschillende bijdragen van deze tweede colloquiumdag die de titel van "Manufactures et entreprises" droeg, belichtten elk in de vorm van een case-studie een ander aspect van deze evolutie die zich in de vorige eeuw voltrokken had, en die langzaam maar zeker de levens- en denkwijze veranderd heeft.

Cathérine Dhérent, conservatrice van de Archives départementales du Nord, die de archiefconditie van de textielondernemingen behandelde (15), wees op de grotendeels vrijwillige vernietigingen als gevolg van een herstructurering van de werkomstandigheden, of van rationalisering van het bedrijf. De positieve ingesteldheid van de zijde van de privé-ondernemingen is eerder terug te vinden in bedrijven die steeds door één familie gerund werden of waarvan de museografische waarde van de archieven belangrijk is. Voor genationaliseerde bedrijven bestaat de verplichting de archieven te deponeren op het Rijksarchief. Haar bijdrage ging uit van enquêtes waarin men aan privé-bedrijven vroeg of ze al dan niet hun archieven gedeponereerd hadden, of ze dit in de toekomst al dan niet wensten te doen. Bij een round-up bleek dat heel wat bedrijven weigerachtig stonden tegenover dit fenomeen. In feite worden Rijksarchieven hier geconfronteerd met een educatieve taak : hoe de ondernemers of de bedrijfsverantwoordelijken opvoeden tot een archiefvriendelijker beleid ? Bestaat er geen mogelijkheid om dit als vak te integreren in economische hogescholen ? Vooral met de ontwikkeling van de burotika en de informatika zal er héél vlug moeten ingetreden worden door historici, wil men in de 21ste eeuw überhaupt nog over bedrijfsarchieven spreken !

Firmin Lentacker, professor aan de Universiteit van Rijsel I, ging op zoek naar de wortels van de textielonderneming Voortman te Wazemmes gedurende de periode 1814-1822 (16). Hij vergeleek deze met het Gentse bedrijf dat onder het Franse regime een felle opgang maakte, en trok de conclusie dat de installatie en de uitrusting van de onderneming te Wazemmes een schoolvoorbeeld was van aanpassing aan de nieuwe marktomstandigheden, die resulteerden uit de schei-

(15) C. DHERENT, *Dynamisme ou nostalgie dans les entreprises textiles du Nord : les méditations d'une archiviste.*

(16) F. LENTACKER, *Les débuts de l'entreprise textile VOORTMAN de Wazemmes (1814-1822).*

ding tussen België en Frankrijk. Ook de Gentenaar Lieven Bauwens wist zich in de periode 1800-1806 een Belgo-Frans industrieel imperium uit te bouwen met vestigingen in Gent, Parijs, Valenciennes, Oudenaarde,... Eén en ander kwam o.m. tot stand met politieke steun van hoge Franse functionarissen, zoals Faipoult, prefect van het Schelde-departement. Men kan dan ook de vraag stellen welke de invloed was van politiek en politici in de uitbouw van de industriële vestigingen Voortman.

Christiane Girardot-Soltner, licentiaat in de Letteren en Wijsbegeerte te Habsheim, onderzocht voor het Elzasser Mulhouse de evolutie van een rurale industrie naar een gemechaniseerde nijverheid (17). Als aanwezige componenten die de uitbouw mogelijk maakten, rekende ze : een artisanale traditie, aanwezig door immigratie; de watervoorziening, als energiebron; het beschikbaar kapitaal van een commerciële bourgeoisie en het nodige afzetgebied, door een toename van het bevolkingsaantal. Ze beschouwde Mulhouse als een nieuw type van stad, gevormd door de macht van de industriële families, en waar het verband tussen protestantisme en textielmanufacturen niet onbestaande is. Voor het begin van de 20ste eeuw wees ze op de kapitale rol van de spoorweg voor de maximale ontplooiing van de valleistad.

De Britse bijdrage op dit colloquium kwam van Katrina Honeyman, professor in economische geschiedenis aan de Universiteit van Leeds (18). Tijdens haar uiteenzetting schetste ze de ontwikkeling van een klein proto-industrieel dorp Croix, in de nabijheid van Roubaix, tot een geïndustrialiseerde stad. Aanvankelijk, vóór 1850, leefden de inwoners van Croix van thuisnijverheid voor handelaars-ondernemers uit Roubaix (putting-out-system) en een supplementair inkomen uit agrarische bezigheden. De inplanting van een fabriek door de Engelse industrieel Isaac Holden creëerde 2000 arbeidsplaatsen, wat een serieuze demografische groei voor gevolg had. In 1880 was Croix uitgegroeid tot een echte stad. Door de industrialisering van Croix ging noodzakelijkerwijs de huisnijverheid ten onder. Waarom de handelaars-ondernemers van Roubaix niet ingegrepen hebben om hun arbeidspotentieel aldaar te beveiligen, door eventueel te investeren in handwerk of door het invoeren van innovaties; of waarom ze het proto-industriële dorp volledig in handen lieten vallen van de industrieel Holden is niet duidelijk.

(17) C. GIRARDOT-SOLTNER, *Mulhouse et ses environs : profil spécifique de l'histoire des manufactures textiles*.

(18) K. HONEYMAN, *Un industriel anglais et la ville de Croix (1850-1900)*.

Odile Louage, lerares aan het Lycée Faidherbe te Lille, bracht een onderzoek naar de industrie onder Duitse bezetting (19). In vergelijking met bijvoorbeeld Armentières en vele Vlaamse gemeenten kunnen de oorlogsverwoestingen in de betekenis van vernieling van gebouwen in Lille nog relatief beperkt genoemd worden. Daartegenover staat wel de plundering van grondstoffen en machines door de bezetter. De vorming van een lobby van oorlogsschade-eisers na de oorlog had een betrekkelijk snel herstel van de katoensector voor gevolg, wat niet kan gezegd worden voor de vlasnijverheid.

Forence Charpingy, C.N.R.S. te Lyon, bracht een methodologische beschouwing over de aanwending van de orale geschiedenis in de textielgeschiedenis (20). Steunend op enquêtes gehouden in 1982, poogde ze het collectief geheugen van het textieldorp Saint-Just-d'Avray te reconstrueren. Deze mondelinge bron is bijzonder geschikt om te ontdekken hoe de textielarbeiders(sters) hun eigen werk ervaren en beschouwden.

Leon Dhaene, navorser R.U.G., behandelde de sociale evolutie van de Zingemse thuiswerkers in crisistijd en in een typische proto-industriële plattelandsgemeente (21). Er werden twee periodes in de evolutie van deze rurale gemeenschap onderscheiden : enerzijds een sociale desintegratie tussen 1800 en 1850; anderzijds start rond 1850 een proces van economische reconversie van de thuiswerkers. De daaraan verbonden sociale gevolgen, meer bepaald de sociale status van de thuiswerkers, spinners en wevers in de textielnijverheid, werden achterhaald via de sociale perceptie d.m.v. de verwerking van huwelijksakten met een standaard-computerprogramma S.P.S.S. (Statistical Package for the Social Sciences). In tegenstelling tot de stelling van Prof. Mendels, waarin wordt vooropgesteld dat de proto-industrie een positieve invloed heeft op de nuptialiteit, werd voor de Zingemse thuiswerkers duidelijk een restrictief huwelijkspatroon geconstateerd. Hiertegen reageerde Prof. Mendels met de argumentatie dat de huwelijksleeftijd van de Zingemse boeren nog hoger was; waartegen geopperd werd dat hoe dan ook een huwelijksleeftijd van 30 à 35 jaar voor de thuiswerkers zeker restrictief kan genoemd worden. Immers, de gemiddelde huwelijksleeftijd van gelijkaardige proto-industriële gebieden in Engeland bijvoorbeeld, gebieden die later geïndustrialiseerde regio's worden, ligt bijna 10 jaar lager dan voor de

(19) O. LOUAGE, *Destruction et reconstruction des entreprises textiles à Lille (1914-1925)*.

(20) E. CHARPIGNY, *Soie de Lyon, châles pour l'Orient; le discours des tisseurs de Saint-Just-d'Avray (Rhône)*.

(21) L. DHAENE, *Du travail à domicile à l'usine. Etude sociale d'un village textile en temps de crise. Zinghem au XIXe siècle*.

Zingemse thuiswerkers. Zo constateerde Prof. Chambers voor de Engelse gebieden Nottinghamshire, Gloucestershire en Lancashire een duidelijk verschil in huwelijksleeftijd tussen geïndustrialiseerde en rurale gebieden (ongeveer drie jaar) (22). "*In the textile and mining areas in 1800, it was about 20 (years) and about 23-4 (years) in the other areas. A general fall, therefore, took place, but with the industrial areas leading. This again can relate directly to expanding employment opportunities, which removed a restraint on early marriage*" (23). Ook H. Medick constateerde dat "*the sons often marry at 22-23, the daughters at 18-19...*" (24).

Jacques Ameye, van de plaatselijke geschiedkundige vereniging, schetste een algemeen beeld van de textielbedrijven in Tourcoing en omliggende (25). De aanvankelijk uitsluitend individuele ondernemingen worden na 1870, na de eerste wet op de commerciële maatschappijen, veelvuldig vervangen door samenwerkende vennootschappen. De korte levensduur, het familiaal karakter, de frequente aanwezigheid van stille vennoten zijn constanten van de individuele ondernemingen van vóór 1870. Verder werd ook de evolutie in het product zelf geëvalueerd, parallel met de industriële en commerciële ontwikkeling. Zo breidde het eenvoudig weven zich uit tot het mechanisch wolweven, en strekten de importlanden zich in de loop der tijd uit tot Argentinië, Uruguay en Australië. De gewijzigde rol van de vrouw, vóór en na de eerste wet op de commerciële maatschappijen, werd slechts sporadisch aangeraakt. Een ongehuwde zuster had dezelfde macht over een onderneming als haar broers, doch na het huwelijk deed ze afstand van die macht ten voordele van haar man. Blevten bestaande discriminaties ook na de wet, werden ze opgevangen of werden ze er juist door gelegaliseerd ?

Tenslotte bracht de Amerikaanse Helen Chenut, C.N.R.S. te Parijs en aan de Columbia University, een kijk op de looneisen in een fabriek voor gebreide wollen goederen te Troyes (26). Bij gebrek aan

(22) J.D. CHAMBERS, *Population change in a provincial town : Nottingham, 1700-1800*. In : L.S. PRESSNELL ed., *Studies in the Industrial Revolution*, Londen, 1960.

(23) P. MATHIAS, *The first industrial nation. An economic history of Britain 1700-1914*.

(24) H. MEDICK, "The proto-industrial family economy : the structural function of household and family during the transition from peasant society to industrial capitalism", *Social History*, October 1976, p 306.

(25) J. AMEYE, *Les sociétés textiles de Tourcoing et la région (1830-1870)*.

(26) H. CHENUT, *Les revendications salariales dans la bonneterie Troyenne : 1900 à 1936*.

voldoende bronnen over de nochtans talrijke werkneemsters werd gebruik gemaakt van orale bronnen. De decodatie van deze looneisen is een middel om tot de interne structuuranalyse van beloningssystemen te komen en waardoor de werkorganisatie en de sociale hiërarchie eveneens duidelijk worden. Verder bracht ze een status questionis over de verhouding tussen de levensstandaard en het salaris, loonverschillen tussen mannen en vrouwen, en de syndicale salariale politiek.

Voorzitter professor Marcel Gillet besloot het Tweede Internationaal Colloquium voor Textielgeschiedenis van Tourcoing met het beklemtonen van enkele hoofdlijnen die tijdens deze tweedaagse op het voorplan kwamen. Hij vond het verheugend te mogen constateren dat de nieuwe tendensen in de historische methodologie ook in de bijdragen van het colloquium duidelijk tot uiting kwamen : de mechanografische verwerking van de historische gegevens en de integratie van de informatica in de geschiedkundige wetenschap, de industriële archeologie en de iconografische studie van historische restanten uit onze actuele omgeving, de mondelinge geschiedenis en het belang van het collectieve geheugen. Deze vernieuwde aanpak van "l'âge d'or textile", nl. de 18de en de 19de eeuw, zoals deze tot uiting kwam in de referaten zorgde voor de hoogstaande kwaliteit van dit internationaal colloquium voor textielgeschiedenis. Hij bedankte het stadsbestuur van Tourcoing voor zijn volgehouden inspanning om de stad tot een ontmoetingsplaats te maken voor al diegenen die zich interesseren voor textielgeschiedenis. Zijn bijzondere dankbetuiging ging naar stadsarchivaris Paul Delsalle die dit jonge colloquium in minder dan twee jaar wist uit te bouwen tot een gevestigde waarde in de wetenschappelijke wereld. De meer dan 200 inschrijvingen bevestigen niet enkel de kwaliteit van deze wetenschappelijke ontmoeting, maar tevens het organisatorisch talent van de stadsarchivaris van Tourcoing, "*cheville ouvrière de ces colloques...*" (27).

Katlijne Willekens & Leon Dhaene

(27) J.-M. BRETONNIER, "Paul Delsalle : grand ordonnateur des colloques textiles", *La Voix du Nord*, dimanche 4 et lundi 5 novembre 1984, pp. 8, 10-11.